

Η έρευνα της ελληνικής νοηματικής. Παρατηρήσεις φωνολογικής ανάλυσης

Βενέττα Λαμπροπούλου. Επ. Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Πατρών

Οι Κωφοί* άρχισαν μόλις τα τελευταία χρόνια να μελετώνται από κοινωνιολόγους και γλωσσολόγους ως κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και κοινή ξεχωριστή γλώσσα. Η Νοηματική Γλώσσα, όπως πολλές άλλες γλώσσες μειονοτήτων, είναι άγνωστη για την πλειοψηφία των ακούοντων πολιτών. Πολλοί μη γνώστες της γλώσσας αυτής και της έρευνάς της την ταυτίζουν με την παντομίμα, λόγω του ότι τόσο η Νοηματική όσο και η παντομίμα χρησιμοποιούν τα ίδια <<όργανα>> έκφρασης, δηλαδή το σώμα και το πρόσωπο.

Διατυπώσεις του τύπου <<η Νοηματική είναι διεθνής>>, <<απεικονίζει συγκεκριμένες έννοιες>>, <<έχει περιορισμένες δομικές δυνατότητες>>, <<είναι φτωχή σε λεξιλόγιο>>, <<είναι τηλεγραφική>> κτλ. είναι χαρακτηριστικές της γενικότερης άγνοιας του κόσμου για τη Νοηματική. Υποδηλώνουν ακόμα και μια υποτίμηση για τη γλώσσα αυτή, αντίληψη που επικρατεί γενικότερα για τις γλώσσες των μειονοτήτων που πολιτικά ως <<ανεπίσημες>> γλώσσες δεν έχουν δύναμη, όπως άλλωστε δεν έχουν πολιτική δύναμη και οι ίδιες αυτές οι μειονότητες. Δυστυχώς πολλές φορές οι αντιλήψεις αυτές για τη Νοηματική προέρχονται από ανθρώπους που δουλεύουν χρόνια με κωφούς, όπως δασκάλους κωφών, γιατρούς και άλλους <<ειδικούς>>. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι έρευνες της Νοηματικής Γλώσσας άρχισαν από επιστήμονες άσχετους με τους κωφούς και την εκπαίδευσή τους, δηλαδή γλωσσολόγους των οποίων το πρωταρχικό ενδιαφέρον δεν ήταν να ερευνήσουν το τι επιτρέπεται να μάθουν οι κωφοί μαθητές ή το αν η Νοηματική Γλώσσα μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον τους αφορούσε το ερευνητικό ερώτημα εάν ο τρόπος που χρησιμοποιούσαν οι Κωφοί για να επικοινωνήσουν, δηλαδή τα Νοήματα, είχαν κάποια κοινή δομή και αν αυτή η δομή ήταν γλωσσολογική δομή.

Το 1960 πρώτος ο William Stokoe στο περίφημο για τους κωφούς Πανεπιστήμιο Gallaudet των Η.Π.Α., άρχισε να ερευνά την Αμερικάνικη Νοηματική Γλώσσα και διαπίστωσε ότι κάθε Νόημα μπορεί να αναλυθεί τουλάχιστον σε τρεις μικρότερες και ανεξάρτητες γλωσσολογικές μονάδες. Αυτές οι δομικές μονάδες σύμφωνα με τον Stokoe είναι:

α) η *θέση (tab)*, δηλαδή η θέση στο χώρο ή στο σώμα που σχηματίζεται το Νόημα. Για παράδειγμα στο μέτωπο, στο στήθος, μπροστά από το σώμα κτλ.

β) η *χειρομορφή (dez)*, το σχήμα δηλαδή του χεριού ή των χεριών που κάνουν το Νόημα. Για παράδειγμα τα δάκτυλα μπορεί να είναι τεντωμένα ή κλειστά, η παλάμη ανοιχτή κτλ.

γ) η *κίνηση (sig)* που κάνει το χέρι. Παράδειγμα, μπορεί να είναι κυκλική, από πάνω προς τα κάτω, προς το σώμα κ.ο.κ.

Τη θέση του Νοήματος στο χώρο ο Stokoe την ονόμασε *tabulation* ή *tab* για συντομία, τη χειρομορφή *designation* ή *dez* και την κίνηση *signation* ή *sig*. Σε αυτή την εργασία θα χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Stokoe όταν αναφερόμαστε στα αντίστοιχα στοιχεία της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας ή ΕΝΓ.

* Στην εργασία αυτή ο όρος Κωφός με κεφαλαίο το Κ αναφέρεται σε κάποιον που έχει ταυτότητα Κωφού και είναι μέλος της κοινότητας των Κωφών, ενώ ο όρος κωφός με μικρό το κ σε οποιοδήποτε άτομο με πρόβλημα ακοής.

Ο Stokoe βρήκε ότι η Αμερικάνικη Νοηματική Γλώσσα (American Sign Language ή ASL) έχει 19 διαφορετικές βασικές χειρομορφές, 12 θέσεις και 24 κινήσεις και ανέπτυξε ένα σύστημα γραπτών συμβόλων για να καταγράψει τις βασικές αυτές δομικές μονάδες των Νοημάτων (Stokoe, 1960). Με τα σύμβολα αυτά ο Stokoe και οι συνεργάτες του μπόρεσαν να καταγράψουν διάφορα Νοήματα και να δημοσιεύσουν το πρώτο λεξικό Νοηματικής Γλώσσας στηριγμένο σε γλωσσολογικές αρχές (Stokoe, Casterline and Croneberg, 1965). Τα Νοήματα στο λεξικό αυτό ταξινομήθηκαν σύμφωνα με τις γλωσσολογικές ομοιότητες τους και με σειρά βασισμένη στις δομικές τους μονάδες. Για παράδειγμα, όπως οι λέξεις στα λεξικά ομιλούμενων γλωσσών ταξινομούνται με αλφαβητική σειρά, στο λεξικό του Stokoe και των συνεργατών του τα Νοήματα παρουσιάζονται με τη σειρά των βασικών χειρομορφών και ομαδοποιούνται ανάλογα με τη συγγενειά τους με αυτές. Μετά τον Stokoe και άλλοι ερευνητές στις Η.Π.Α., στη Σουηδία και στη συνέχεια σε άλλες χώρες άρχισαν να ερευνούν συστηματικά τη Νοηματική Γλώσσα (Bergman 1979, Brennan, Colville and Lawson, 1984, Wilbur 1987).

Οι Klima και Bellugi από το Salk Institute for Biological Studies της Καλιφόρνια των ΗΠΑ στο βιβλίο τους <<The Signs of Language>> παρουσιάζουν μια σε βάθος περιγραφή της γραμματικής της ASL. Οι ερευνητές αυτοί ασχολήθηκαν με την καταγραφή των μορφολογικών διεργασιών της γλώσσας αυτής. Ιδιαίτερα μελέτησαν τους τρόπους που ένα Νόημα αλλάζει για να προσδώσει διαφορετική σημασία και ανακάλυψαν ότι υπάρχει ένα πλούσιο σύστημα μορφολογικών διεργασιών στη Νοηματική. Συγκεκριμένα διαπίστωσαν ότι η Νοηματική Γλώσσα χρησιμοποιεί το χώρο με ένα δομημένο και συστηματικό τρόπο. Ένα απλό Νόημα μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να εμπεριέχει πολλές πληροφορίες ή να είναι η ρίζα – Νόημα για το σχηματισμό πιο πολύπλοκων εννοιών. Έτσι, ενώ στις ομιλούμενες γλώσσες οι μορφολογικές διεργασίες για την αλλαγή της σημασίας μιας λέξης είναι συνήθως η προσθήκη ηχητικών συμβόλων, π.χ. καταλήξεων, προθέσεων, λέξεων, συμφώνων, φωνηέντων κ.τ.λ., στη Νοηματική οι γραμματικές αυτές διεργασίες γίνονται κύρια με εσωτερικές αλλαγές του ίδιου Νοήματος. Αντί για προσθήκη επιπλέον Νοημάτων έχουμε συνήθως το ίδιο νόημα αλλά με χωροθετικές αλλαγές ή αλλαγές στη συχνότητα ή στην κατεύθυνση της κίνησής του (Klima and Bellugi, 1979, Bellugi 1980).

Οι Supalla και Newport (1978) ερεύνησαν τις μορφολογικές διαδικασίες με τις οποίες διαφοροποιούνται 100 ρήματα της ASL και 100 αντίστοιχα ουσιαστικά (π.χ. κάθωμαι – κάθισμα, συγκρίνω – σύγκριση κ.ο.κ.) Οι ερευνητές αυτοί βρήκαν ότι αυτά τα ζευγάρια ουσιαστικών – ρημάτων διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο που γίνεται το Νόημά τους. Δηλαδή, ενώ το βασικό Νόημα είναι το ίδιο, υπάρχει διαφοροποίηση ως προς την ποιότητα της κίνησης, τον αριθμό των επαναλήψεων και τον τρόπο κίνησης μεταξύ ουσιαστικού και ρήματος. Γενικά στα ουσιαστικά η κίνηση είναι μικρή και επαναλαμβανόμενη. Για παράδειγμα, το Νόημα ΚΑΘΟΜΑΙ στην ASL γίνεται με μια κίνηση, ενώ το Νόημα ΚΑΘΙΣΜΑ γίνεται με επαναλαμβανόμενες, μικρότερες και κοφτές κινήσεις. Άλλοι ερευνητές βρήκαν ότι αυτές οι διαφοροποιήσεις στην κίνηση, τη συχνότητα ή την κατεύθυνσή της δεν παρατηρούνται μόνο στα ρήματα και τα συγγενή τους ουσιαστικά αλλά είναι μια διεργασία παραγωγής καινούργιων εννοιών ή Νοημάτων από συγγενή λεξικά στοιχεία ή ρίζες Νοημάτων (Bellugi, 1980, Bellugi and NewKirk, 1981).

Έρευνες στη σύνταξη και στη γραμματική Νοηματικών Γλωσσών σε διάφορες χώρες έδειξαν επίσης ότι η Νοηματική δεν είναι μόνο η γλώσσα των χεριών ή των κινήσεων αλλά μια σειρά από στοιχεία που δεν γίνονται με τα χέρια (non-manual features) αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της. Αυτά για ευκολία εδώ θα τα ονομάζουμε «μη

χειρονομικά στοιχεία». Αυτά τα στοιχεία, δηλαδή η έκφραση του προσώπου, οι κινήσεις των ματιών, η στάση του σώματος, το σχήμα των χειλιών και η κίνηση του κεφαλιού, δεν χρησιμοποιούνται μόνο για να <<εκφράσουν συναισθήματα>>, όπως πολλοί ίσως νομίζουν, αλλά αποτελούν γλωσσολογικά στοιχεία των Νοημάτων. Για παράδειγμα, ένα επίρρημα στην ASL που σημαίνει <<ΜΟΛΙΣ ΤΩΡΑ>> σχηματίζεται με σήκωμα και κίνηση του ώμου προς το χέρι του Νοηματιστή, το κεφάλι γέρνει προς τον ώμο, ενώ το μάγουλο και το στόμα κινούνται προς την κατεύθυνση του ώμου. Όταν αυτό το επίρρημα γίνεται με το Νόημα <<ΤΩΡΑ>> σημαίνει <<ΑΚΡΙΒΩΣ ΤΩΡΑ>>. Εάν συνοδεύει το ρήμα <<ΦΤΑΝΩ>> τότε σημαίνει <<ΜΟΛΙΣ ΕΦΤΑΣΑ>> (Liddell, 1980).

Πολλοί ερευνητές σε διάφορες χώρες έχουν ασχοληθεί με την καταγραφή των μη χειρονομικών στοιχείων της Νοηματικής Γλώσσας και τη σημασία τους στην κατανόηση της μορφολογίας της. Τα ως τώρα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι αυτά τα μη χειρονομικά στοιχεία αποτελούν μέρος της γραμματικής και της σύνταξης της Νοηματικής Γλώσσας. Συγκεκριμένα συμβάλλουν στη σύνδεση Νοημάτων για το σχηματισμό φράσεων και προτάσεων και για τον προσδιορισμό του είδους των προτάσεων (ερωτηματικές, καταφατικές, αρνητικές, ρητορικές κτλ). Για παράδειγμα, οι καταφατικές προτάσεις στη Σουηδική Νοηματική Γλώσσα συνοδεύονται με ουδέτερη έκφραση, οι ερωτηματικές με ανασηκωμένα φρύδια (Bergman and Wallin 1990), οι ερωτηματικές στην Αμερικάνικη Νοηματική συνοδεύονται με ανασηκωμένα φρύδια, άνοιγμα ματιών, και συνήθως ελαφριά κλίση του κεφαλιού ή του σώματος προς τα εμπρός, οι αρνητικές με κίνηση του κεφαλιού από τη μία πλευρά στην άλλη, με συνοφρυωμένη έκφραση και τα φρύδια συνήθως χαμηλωμένα ή μαζεμένα στο κέντρο (Baker, 1980). Σήμερα σε πάρα πολλές χώρες του κόσμου έχει αναπτυχθεί αρκετά η έρευνα και έχουν καταγραφεί λεπτομερειακά οι επιφανειακές δομές (surface structure) των Νοηματικών Γλωσσών (Battison, 1974, Liddell and Johnson, 1989, Wilbur, 1987, Edmondson and Karlsson, 1990).

Ένα άλλο πεδίο ερευνών που ασχολείται με την απόκτηση της Νοηματικής Γλώσσας έχει προσθέσει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία. Για παράδειγμα, έρευνες σε κωφά παιδιά από Κωφούς γονείς έχουν δείξει ότι οι συμπεριφορές των παιδιών αυτών σχετικά με την απόκτηση της Νοηματικής είναι ακριβώς οι ίδιες με αυτές των ακούοντων παιδιών που μαθαίνουν την ομιλούμενη γλώσσα (Kantor 1980, McIntire, 1994). Τα γλωσσικά στάδια που περνούν τα παιδιά αυτά και η σειρά που αποκτούν διάφορες γλωσσικές ικανότητες είναι ίδια, είτε μαθαίνουν την Νοηματική Γλώσσα είτε την ομιλούμενη (Caselli, 1983, Voltera, 1981, Jackson, 1989). Επίσης οι Κωφές μητέρες με τα κωφά βρέφη τους χρησιμοποιούν τις ίδιες στρατηγικές τροποποιήσεις της γλώσσας τους όπως και οι ακούουσες μητέρες, ώστε να προσαρμοστούν στο γλωσσικό επίπεδο κατανόησης των βρεφών τους (Kantor, 1982).

Τελευταία μια σειρά από πολύ σημαντικές έρευνες στο χώρο της νευροψυχολογολογίας έχουν εμπλουτίσει τις γνώσεις μας πέρα από την επιφανειακή δομή της Νοηματικής, παρέχοντας σημαντικά στοιχεία όχι μόνο για την βαθειά δομή της (deep structure), αλλά και για τις βιολογικές καταβολές της γλώσσας και της γνώσης γενικότερα. Οι Νοηματικές Γλώσσες σαν οπτικές γλώσσες και όχι ακουστικές όπως είναι οι ομιλούμενες, έχουν αναπτυχθεί έτσι ώστε να ικανοποιούν οπτικούς και όχι ακουστικούς κανόνες. Είναι γλώσσες που οι βασικές λεξικές τους μονάδες παράγονται με κινούμενα χέρια στο χώρο, και επομένως το μήνυμα είναι οργανωμένο χωροθετικά και χρονικά (Bellugi and Klima, 1990).

Έρευνες από το Salk Institute for Biological Research έδειξαν ότι η ακοή και η ομιλία δεν είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξειδίκευση των ημισφαιρίων του εγκεφάλου. Πειράματα με Κωφούς Νοηματιστές που είχαν εγκεφαλικές βλάβες στο

αριστερό ημισφαίριο έδειξαν ότι, ενώ αυτοί οι ασθενείς είχαν σοβαρές διαταραχές στον τομέα της Νοηματικής Γλώσσας, δεν παρουσίαζαν προβλήματα στην αντίληψη μη γλωσσικών οπτικοχωροθετικών σχέσεων. Αντίθετα οι Κωφοί ασθενείς με βλάβες στο δεξιό ημισφαίριο του εγκεφάλου, ενώ δεν παρουσίαζαν προβλήματα στη Νοηματική Γλώσσα, είχαν σοβαρές διαταραχές σε μη γλωσσικές οπτικοχωροθετικές σχέσεις (Bellugi and Klima, 1990).

Τα συμπεράσματα από αυτές τις έρευνες είναι ότι όχι μόνο υπάρχει εμφανώς εξειδίκευση του αριστερού ημισφαιρίου του εγκεφάλου για τη γλώσσα, ανεξάρτητα από το μέσο επικοινωνίας (προφορική ή Νοηματική Γλώσσα), αλλά υπάρχει ακόμα και μια συμπληρωματική εξειδίκευση στον εγκέφαλο για μη γλωσσικές χωροθετικές λειτουργίες (Bellugi, 1988, Klima, Bellugi, Poizner, 1988, Bellugi, 1991).

Συνοψίζοντας την ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας στις έρευνες των Νοηματικών Γλωσσών μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι γλώσσες αυτές, όπως και οι ομιλούμενες, διέπονται από τις ίδιες γλωσσολογικές αρχές. Οι Κωφοί στις κοινότητές τους χρησιμοποιούν τις Νοηματικές Γλώσσες για να καλύψουν τις ίδιες επικοινωνιακές ανάγκες με αυτές των ακουόντων. Για να εκφράσουν δηλαδή επιθυμίες, ερωτήματα, απορίες, εντολές, για να δώσουν πληροφορίες από πρακτικές έως φιλοσοφικές και για να μεταφέρουν αφηρημένες έννοιες. Οι Νοηματικές και οι ομιλούμενες γλώσσες έχουν τους ίδιους τρόπους οργανωτικών δομών, τα ίδια είδη κανόνων, την ίδια πολυπλοκότητα στη γραμματική και στη σύνταξη και την ίδια εκφραστική δύναμη. Μαθαίνονται από τα κωφά βρέφη με τον ίδιο τρόπο και ρυθμό όπως μαθαίνονται και οι ομιλούμενες γλώσσες από τα ακούοντα βρέφη. Τέλος, όπως στις ομιλούμενες, η επεξεργασία τους γίνεται συνήθως στο αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου.

Στην Ελλάδα η Ελληνική Νοηματική Γλώσσα (ΕΝΓ), ενώ απ' ό,τι φαίνεται από αποσπασματικές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων μας (Λαζανάς, 1968, 1984), χρησιμοποιείται από τους Έλληνες Κωφούς από την αρχαιότητα, δεν έχει γίνει ως σήμερα καμία προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσής της. Η χρήση της Νοηματικής δεν έχει ούτε καν απασχολήσει επίσημα την εκπαίδευση. Το Υπουργείο Παιδείας δείχνει μια γενικότερη απροθυμία για την διερεύνηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην όσο το δυνατόν καλύτερη και καταλληλότερη παροχή εκπαίδευσης στους κωφούς. Είναι ενδεικτικό αδιαφορίας εκ μέρους του Υπουργείου το γεγονός ότι ο φορέας αυτός δεν έχει χρηματοδοτήσει καμία έρευνα και δεν έχει πάρει καμία πρωτοβουλία για να αξιολογηθεί το επίπεδο επικοινωνίας και εκπαίδευσης γενικότερα των κωφών και βαρήκοων παιδιών που φοιτούν σε ειδικές τάξεις και σε σχολεία κωφών της χώρας μας. Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών που εργάζονται στις παραπάνω μονάδες δεν γνωρίζει τη Νοηματική Γλώσσα και επομένως δεν γνωρίζει τη γλώσσα των μαθητών που εκπαιδεύει, δεν φαίνεται να ανησυχεί κανέναν.

Παρ' όλα αυτά η Κοινότητα των Κωφών στη χώρα μας, η οποία έχει στενούς δεσμούς με Κοινότητες Κωφών από άλλες χώρες και άμεση πληροφόρηση μέσω επιστημονικών συνεδρίων για τις ερευνητικές δραστηριότητες γύρω από τη Νοηματική Γλώσσα στις χώρες αυτές, παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια έντονο ενδιαφέρον για την έρευνα της ΕΝΓ. Τα σωματεία των Κωφών μόνα τους ή σε συνεργασία με κοινωνικούς φορείς που ενδιαφέρονται για τους κωφούς, για παράδειγμα διάφορους Δήμους, όπως το Δήμο της Αργυρούπολης ή Πανεπιστημιακά τμήματα, όπως το Π.Τ.Δ.Ε του Πανεπιστημίου Πατρών, έχουν τα τελευταία χρόνια καταφέρει με κάποια μικρή βοήθεια από την Ευρωπαϊκή Ένωση να υλοποιήσουν προγράμματα ευαισθητοποίησης και προώθησης της Νοηματικής Γλώσσας στην Ελληνική κοινωνία. Αποτέλεσμα αυτών των προγραμμάτων ήταν να εκπαιδευτούν

Κωφοί ως δάσκαλοι και ακούοντες ως διερμηνείς της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας. Επίσης ένας μεγάλος και συνεχώς αυξανόμενος αριθμός ακούοντων ατόμων, που δεν περιορίζεται μόνο σε γονείς και συγγενείς Κωφών, άρχισε να ενδιαφέρεται τα τελευταία χρόνια για την εκμάθηση της Νοηματικής, ώστε να μπορεί να επικοινωνεί με τους Κωφούς. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι η απαίτηση για ακριβή και πληρέστερη γνώση της ΕΝΓ.

Οι εξελίξεις στις έρευνες των Νοηματικών Γλωσσών σε άλλες χώρες, η παντελής έλλειψη παρόμοιων ερευνών στην Ελλάδα, η αναγκαιότητα για άμεση ανάλυση της ΕΝΓ, οι γνώσεις και το επιστημονικό ενδιαφέρον μας για το αντικείμενο είναι οι λόγοι που συνιστούν την αναγκαιότητα της ερευνητικής μας δραστηριότητας γύρω από την ανάπτυξη της έρευνας της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας. Για το λόγο αυτό πριν από τρία χρόνια αποφασίσαμε στο Π.Τ.Δ.Ε του Πανεπιστημίου Πατρών να δημιουργήσουμε μια υποδομή που θα μας επέτρεπε να αναπτύξουμε ένα μακροχρόνιο πρόγραμμα καταγραφής και ανάλυσης της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας. Στην αρχή της προετοιμασίας μας είχαμε μια πολύ μικρή – για τέτοια δραστηριότητα – βοήθεια από το κοινοτικό πρόγραμμα Horizon. Με τη μικρή αυτή βοήθεια καταφέραμε να αποκτήσουμε μια στοιχειώδη υποδομή για την έρευνα της ΕΝΓ στο Πανεπιστήμιο Πατρών και να συνεργαστούμε στενά με αναγνωρισμένα κέντρα έρευνας Νοηματικών Γλωσσών του εξωτερικού και συγκεκριμένα με το Τμήμα Έρευνας για τους Κωφούς του Πανεπιστημίου Durham της Αγγλίας και το Κέντρο Ολικής Επικοινωνίας της Δανίας. Η συσσωρευμένη γνώση και εμπειρία ερευνητών από τα παραπάνω κέντρα μας βοήθησε να σχεδιάσουμε και να προετοιμάσουμε με προσοχή την πορεία του προγράμματός μας, αποφεύγοντας λάθη που είχαν κάνει αυτοί στο δικό τους σχεδιασμό και αξιοποιώντας τις επιτυχίες τους.

Ακόμα συνεργαστήκαμε στενά με την Ομοσπονδία Κωφών Ελλάδος και το Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Κωφών Δασκάλων Νοηματικής Γλώσσας του Δήμου Αργυρούπολης. Έτσι είχαμε άμεση πρόσβαση στην κοινότητα των Κωφών και τη Νοηματική Γλώσσα.

Βασικός στόχος του προγράμματος μας ήταν σε πρώτη φάση, αφού δημιουργήσαμε μια υποδομή για την έρευνα της ΕΝΓ στο Π.Τ.Δ.Ε του Πανεπιστημίου Πατρών, να αρχίσουμε μια πρώτη καταγραφή και ανάλυση των βασικών δομικών στοιχείων των Ελληνικών Νοημάτων. Αποφασίσαμε δηλαδή, αφού προετοιμαστούμε, να ασχοληθούμε με το φωνολογικό μέρος της ΕΝΓ και να καταγράψουμε τις βασικές χειρομορφές (dez), θέσεις (tab), και κινήσεις (sig) των Ελληνικών Νοημάτων. Επίσης μας ενδιέφερε να παρατηρήσουμε και να καταγράψουμε, σε συνδυασμό με τα παραπάνω στοιχεία, τους προσανατολισμούς της παλάμης και των δακτύλων και τις κύριες διευθετήσεις των χεριών στην ΕΝΓ. Φυσικά για να υλοποιηθεί ο παραπάνω στόχος ήταν απαραίτητο πρώτα να αναπτύξουμε ή να προσαρμόσουμε ένα υπάρχον σύστημα κωδικοποίησης Νοημάτων, που να μας επιτρέπει την καταγραφή των Ελληνικών Νοημάτων.

Σε γενικές γραμμές το πρόγραμμά μας σχεδιάστηκε με μια μακροχρόνια προοπτική, ώστε να περιληφθούν όλες οι απαραίτητες φάσεις που θα οδηγήσουν στην πετυχημένη υλοποίησή του. Αυτές οι φάσεις περιελάμβαναν την προετοιμασία μας τόσο στην κατάλληλη υποδομή για έρευνα, όσο και στην επιστημονική κατάρτιση της ερευνητικής μας ομάδας. Επίσης περιλάμβανε την αναζήτηση, επιλογή και ανάπτυξη ή προσαρμογή συστήματος κωδικοποίησης των Νοημάτων, την επιλογή και την προετοιμασία της ομάδας <<πληροφοριοδοτών>> Νοηματικής Γλώσσας και τέλος τη συλλογή γλωσσικών δειγμάτων, την καταγραφή, την ανάλυση και την παρουσίαση των βασικών φωνολογικών στοιχείων της ΕΝΓ.

Στην εργασία μας αυτή θα παρουσιάσουμε τις διάφορες φάσεις της ερευνητικής μας δουλειάς. Επίσης θα περιγράψουμε σε γενικές γραμμές το σύστημα κωδικοποίησης που χρησιμοποιήσαμε για την καταγραφή της ΕΝΓ και τέλος θα αναφερθούμε στα αποτελέσματα της έως τώρα ανάλυσης των χειρομορφών της ΕΝΓ.

Το ερευνητικό Πρόγραμμα και η Μεθοδολογία.

A. Διαδικασία.

Η μελέτη της ΕΝΓ στηρίχθηκε στη συστηματική συλλογή και ανάλυση δεδομένων (data base approach). Αυτή η προσέγγιση περιλάμβανε τη συλλογή και τη χρήση βιντεοσκοπημένων δειγμάτων ΕΝΓ, καθώς επίσης και την άντληση γλωσσικών δειγμάτων και πληροφοριών για τη γλώσσα από Κωφούς «πληροφοριοδότες Νοηματικής»

B. Η ερευνητική Ομάδα.

Την ερευνητική μας ομάδα αποτελούσαν έξι άτομα, τρία Κωφά και τρία ακούοντα. Τα άτομα αυτά επιλέχθηκαν με βάση τα παρακάτω κριτήρια: α) άριστη γνώση της ΕΝΓ και της ελληνικής γλώσσας, β) γνώσεις γύρω από τη γλωσσολογία, γ) γνώσεις της αγγλικής γλώσσας, δ) ενδιαφέρον για έρευνα και πιθανά προηγούμενη εμπειρία στον τομέα αυτό. Η επιλογή των Κωφών ατόμων ήταν σκόπιμη γιατί οι Κωφοί, εκτός από τις συνηθισμένες τους ευθύνες ως μέλη της ερευνητικής ομάδας, αποτελούσαν τη γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ της κοινότητας των Κωφών και του εργαστηρίου μας. Επίσης είχαν την ευθύνη της συνεργασίας με τους Κωφούς πληροφοριοδότες της Νοηματικής για την καταγραφή και τη σωστή απόδοση των Νοημάτων. Είναι αναμφισβήτητο προτιμότερο να μπορεί να συζητήσει κανείς για την Νοηματική Γλώσσα χρησιμοποιώντας την ΕΝΓ και όχι την Ελληνική Γλώσσα. Αυτό μόνο οι Κωφοί μπορούν να το καταφέρουν, γιατί ακόμα κι όταν κάποιος ακούων γνωρίζει άπταιστα τη Νοηματική Γλώσσα, υπάρχει ο φόβος της επίδρασης της ομιλούμενης γλώσσας του στην επικοινωνία του με τους Κωφούς. Επίσης είναι γνωστό ότι οι Κωφοί διαφοροποιούν αυτόματα τη Νοηματική τους όταν βρίσκονται με ακούοντες προσθέτοντας διάφορους ήχους ή λέξεις της ομιλούμενης γλώσσας για να διευκολύνουν την επικοινωνία. Είναι επομένως πολύ δύσκολο και μάλλον ακατόρθωτο να μπορέσει κάποιος που ακούει να συλλέξει αμιγή γλωσσικά δείγματα Νοηματικής Γλώσσας από Κωφούς. Για λόγους λοιπόν καθαρά μεθοδολογικούς, η συλλογή των δειγμάτων μας έγινε κύρια από Κωφούς ερευνητές.

Γ. Οι πληροφοριοδότες της Νοηματικής.

Εκτός από τους Κωφούς της ερευνητικής ομάδας κρίθηκε αναγκαίο να συσταθεί μια ομάδα Κωφών που θα τους χρησιμοποιούσαμε ως σύμβουλους και ως πηγή για άντληση δειγμάτων της ΕΝΓ. Αρχική μας θέση ήταν να δημιουργήσουμε μια ομάδα από Κωφούς που θα ήταν παιδιά Κωφών γονέων. Τούτο γιατί είναι γνωστό ότι μόνο τα κωφά παιδιά κωφών γονέων συνήθως αποκτούν τη Νοηματική ως πρώτη γλώσσα σε φυσιολογική ηλικία απόκτησης γλώσσας (βρεφική - νηπιακή). Όμως επειδή αυτή η ομάδα Κωφών αποτελεί μόνο το 5% με 10% της κοινότητας των Κωφών και είναι δύσκολο να βρει κανείς αρκετά άτομα με αυτά τα χαρακτηριστικά, που να θέλουν να συμμετέχουν σε ερευνητικό πρόγραμμα, αποφασίσαμε να συμπεριλάβουμε στην ομάδα των πληροφοριοδοτών μας και Κωφούς από ακούοντες

γονείς. Οι Κωφοί όμως αυτοί είχαν μάθει Νοηματική σε νεαρή προσχολική ηλικία και ήταν απόφοιτοι σχολείων – οικοτροφείων για κωφούς. Είχαν δηλαδή μεγαλώσει μέσα σε γλωσσικό περιβάλλον ΕΝΓ και μέσα στην κουλτούρα των Κωφών. Συγκεκριμένα επιλέχθηκαν 10 Κωφά άτομα. Η πλειοψηφία από αυτούς παρακολούθησαν παράλληλα ένα εντατικό σεμινάριο στο Δήμο Αργυρούπολης για Δασκάλους Νοηματικής Γλώσσας. Η εκπαίδευσή τους σε θέματα γλωσσολογίας και διδασκαλίας της Νοηματικής θεωρήθηκε θετικό **στοιχείο** το ότι αναγνώριζαν την ανάγκη της ερευνητικής στήριξης της διδασκαλίας της γλώσσας αυτής συντέλεσε ώστε να συνεργαστούν μαζί μας με ενθουσιασμό. Οι συναντήσεις της ερευνητικής ομάδας με τους πληροφοριοδότες της Νοηματικής γίνονταν μια φορά το μήνα και είχαν δυο σκοπούς:

1. Να συγκεντρωθούν βιντεοσκοπημένα δείγματα Νοηματικής από μονολόγους, αστεία, ιστορίες και συζητήσεις καθοδηγούμενες ή ελεύθερες, δυο ή περισσότερων ομιλητών.
2. Να συγκεντρωθούν συγκεκριμένες πληροφορίες από την ομάδα για κάποια στοιχεία Νοημάτων (χειρομορφή, κίνηση κ.λ.π.) που είχαμε απορίες ή συγκεκριμένα δείγματα μέσα από τακτές, οργανωμένες συναντήσεις με τους ερευνητές.

Η συνεργασία μας με την ομάδα των πληροφοριοδοτών παρ' όλο που στην αρχή ήταν κάπως δύσκολη, λόγω ελλείψεων σε γνώσεις που είχε η ομάδα σχετικά με την έρευνα της Νοηματικής και τη διαδικασία της, τελικά ήταν καλή και καταφέραμε να συγκεντρώσουμε 40 βιντεοκασέτες με καλά δείγματα της ΕΝΓ. Επίσης αρκετή βοήθεια πρόσφερε η ομάδα στη διάκριση και αναγνώριση των φωνολογικών χαρακτηριστικών διαφόρων Νοημάτων (χειρομορφές, κίνηση, τοποθέτηση, προσανατολισμός παλάμης) διευκολύνοντας τους ερευνητές να επιλέξουν τα φωνολογικά αυτά στοιχεία από διάφορα Νοήματα της ΕΝΓ.

Δ. Δημιουργία Υποδομής – Επιμόρφωση των Ερευνητών

Ένας από τους κυριότερους στόχους του προγράμματος ήταν η δημιουργία κατάλληλης υποδομής όχι μόνο από την άποψη του εξοπλισμού των εργαστηρίων μας αλλά κυρίτερα από την άποψη της επιστημονικής μας κατάρτισης και απόκτησης γνώσεων σχετικά με την έρευνα της Νοηματικής. Τούτο, γιατί δεν υπάρχει στην Ελλάδα προηγούμενη γνώση στον τομέα αυτό και ελάχιστοι είναι αυτοί που έχουν εξειδικευτεί σε παρεμφερή θέματα. Να σημειωθεί ότι μόνο στο Π.Τ.Δ.Ε του Πανεπιστημίου Πατρών διδάσκονται μαθήματα σχετικά με την εκπαίδευση των κωφών και γίνονται σχετικές έρευνες, ενώ στα άλλα Πανεπιστήμια της χώρας μας, δεν υπάρχει κανένας ειδικός για τα θέματα των κωφών. Ήταν επομένως επιτακτική ανάγκη να αφιερωθεί ένα μεγάλο μέρος του προγράμματός μας στην επιλογή και προμήθεια κατάλληλου εξοπλισμού για τη συλλογή και ανάλυση της ΕΝΓ (βίντεο, κάμερες, κομπιούτερ κτλ.) και στην επιμόρφωση της ερευνητικής μας ομάδας.

Συνοπτικά η επιμόρφωση της ερευνητικής μας ομάδας στην έρευνα της Νοηματικής πραγματοποιήθηκε με δυο τρόπους: α) με την ατομική μελέτη άρθρων που η υπεύθυνη έδινε στα μέλη της ομάδας, σύμφωνα με το πρόγραμμα επιμόρφωσης που είχε σχεδιάσει με τους Ευρωπαίους συνεργάτες του προγράμματος και με την παρουσίαση και συζήτηση των άρθρων αυτών σε συνεδριάσεις της ομάδας κάθε δεκαπέντε μέρες και β) με εντατικά σεμινάρια που πραγματοποιήθηκαν και στα οποία δίδαξαν ερευνητές του Πανεπιστημίου του Durham της Αγγλίας και του Κέντρου Ολικής Επικοινωνίας της Δανίας.

Ε. Βιντεοσκόπηση – Συλλογή Δεδομένων

Η συλλογή των γλωσσικών δειγμάτων της Νοηματικής έγινε από τους ίδιους τους ερευνητές και κύρια από τους Κωφούς ερευνητές. Η παρουσία των Κωφών ερευνητών στην ομάδα των πληροφοριοδοτών Νοηματικής δεν δημιουργούσε προβλήματα επικοινωνίας, αντίθετα βοηθούσε στη δημιουργία άνετης ατμόσφαιρας για συζήτηση και άντληση πληροφοριών, αφού και οι τρεις Κωφοί ερευνητές ήταν γνωστοί στους πληροφοριοδότες και στην κοινότητα των Κωφών (και οι τρεις ήταν στελέχη της Ομοσπονδίας Κωφών Ελλάδος).

Μερικές φορές η βιντεοσκόπηση γινόταν από τα άλλα μέλη της ομάδας (τους ακούντες) χωρίς να δημιουργείται πρόβλημα, γιατί τότε οι Κωφοί ερευνητές ήταν παρόντες και λάμβαναν μέρος στη συζήτηση με τους πληροφοριοδότες. Φυσικά η βιντεοσκόπηση των δειγμάτων Νοηματικής από μη επαγγελματίες είχε και μειονεκτήματα σχετικά με την ποιότητα της εργασίας και πολλές φορές αυτό φάνηκε στην ανάλυση των δειγμάτων όπου πολλά Νοήματα δεν φαινόταν με καθαρότητα και αναγκαστήκαμε ή να τα αφαιρέσουμε ή να τα βιντεοσκοπήσουμε και πάλι. Η λήψη δειγμάτων από επαγγελματίες θα ήταν προτιμότερη αλλά το κόστος μιας τέτοιας εργασίας είναι συνήθως υψηλό για έρευνες με ελάχιστη χρηματοδότηση. Έτσι δεν ήταν εφικτή μια τέτοια λύση. Επίσης ο κίνδυνος αλλοίωσης των δειγμάτων λόγω παρεμβολής άγνωστων ακούντων στην ομάδα των πληροφοριοδοτών μας απέτρεψε από μια τέτοια λύση. Τέλος στη συλλογή των δεδομένων μας συμπεριλάβαμε και μια σειρά από εισηγήσεις και συζητήσεις Κωφών απ' όλη την Ελλάδα που πραγματοποιήθηκαν σε συναντήσεις, εκδηλώσεις και Γενικές Συνελεύσεις της Ομοσπονδίας Κωφών Ελλάδος και τις οποίες βιντεοσκοπήσαμε με τη σύμφωνη γνώμη της Ομοσπονδίας.

ΣΤ. Η καταγραφή των Νοημάτων και το Σύστημα Κωδικοποίησης της ENF.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές Νοηματικών Γλωσσών είναι να βρουν τρόπους να περιγράψουν τη δομή των Νοημάτων χωρίς να στηρίζονται σε υποθέσεις, αντιλήψεις και τρόπους που ισχύουν για τις ομιλούμενες γλώσσες. Η περιγραφή των Νοημάτων με παρεμβολές και μεθόδους που χρησιμοποιούμε για τις ομιλούμενες γλώσσες και τα συνηθισμένα λάθη μερικών ακούντων ερευνητών να αναφέρονται στη Νοηματική με «κατά λέξη» μεταφρασμένα κομμάτια ή ακόμα και λήμματα της ομιλούμενης, εγκυμονεί κινδύνους γλωσσολογικών παρερμηνειών όπως έχουν επισημάνει διάφοροι ερευνητές (Brennan, Colville and Lawson, 1984). Ένας τέτοιος κίνδυνος είναι να παραβλέψει κανείς και να μην καταγράψει σημαντικά γλωσσολογικά στοιχεία των Νοημάτων που έχουν σχέση με την «χωροθέτησή τους» ή την «ταυτόχρονη» εμφάνιση πολλών γλωσσολογικών στοιχείων στη Νοηματική. Βασικά γλωσσικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα η ακριβής θέση στο χώρο που γίνεται το Νόημα, η συσχέτιση του Νοήματος με άλλα χειρονομικά και μη χειρονομικά στοιχεία (εκφράσεις προσώπου κτλ) που εμφανίζονται «ταυτόχρονα» με το Νόημα και οι συστηματικές αλλαγές του «βασικού τύπου» του Νοήματος πρέπει να καταγράφονται με ακρίβεια. Μόνον έτσι μπορεί να γίνει περιγραφή, ανάλυση και κατανόηση των Νοημάτων και της Νοηματικής Γλώσσας. Είναι επομένως φανερό ότι για να αρχίσει μια έρευνα σε Νοηματική Γλώσσα, θα πρέπει πρώτα να βρεθεί ο τρόπος και το σύστημα καταγραφής των Νοημάτων, ώστε να μπορούν να αναλυθούν στη συνέχεια.

Ο Stokoe (1960) πρώτος ανέπτυξε ένα αντικειμενικό τρόπο γραφής των Νοημάτων της ASL βασισμένο στα δομικά τους στοιχεία όπως τα περιέγραψε ο ίδιος.

Αυτό το σύστημα κωδικοποίησης του Stokoe αποτελείται από έναν αριθμό συμβόλων που αντιπροσωπεύουν τις βασικές θέσεις (tab), τις χειρομορφές (dez) και τις κινήσεις (sig) των Νοημάτων της ASL. Το σύστημα αυτό είναι φωνημικό και όχι φωνητικό, με την έννοια ότι δεν καταγράφονται όλες οι λεπτές διαφοροποιήσεις στην παραγωγή ενός Νοήματος αλλά παρέχεται η δυνατότητα στους ερευνητές να μετατρέψουν τις σημαντικές γλωσσολογικές μονάδες και τις παραλλαγές τους στην παραγωγή ενός Νοήματος. Όπως δηλαδή τα φωνημικά συστήματα κωδικοποίησης ομιλούμενων γλωσσών, έτσι και το σύστημα κωδικοποίησης Νοημάτων του Stokoe (Stokoe Notation System ή SNS) παρέχει δυνατότητες για μεταγραφή και ανάλυση των «οπτικών» γλωσσολογικών στοιχείων των Νοημάτων και των σημαντικών διαφοροποιήσεων τους (μορφήματα).

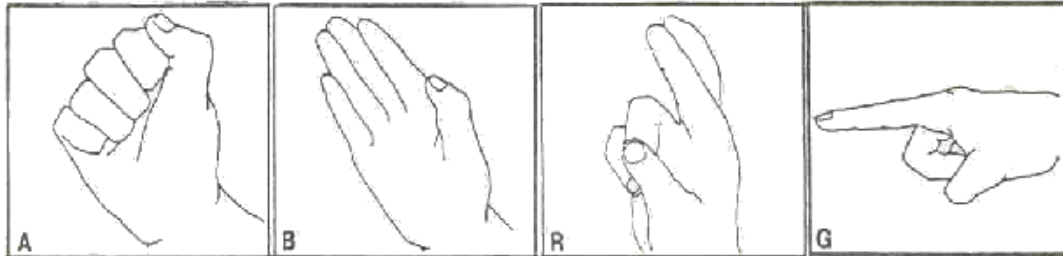
Μετά τον Stokoe και άλλοι ερευνητές της Νοηματικής Γλώσσας ανέπτυξαν συστήματα κωδικοποίησης Νοημάτων ή έκαναν προσαρμογές σε υπάρχοντα συστήματα τα οποία χρησιμοποιούσαν για ερευνητικούς σκοπούς και κύρια για την μετάγραφη φωνολογικών στοιχείων (Lawson, 1983, Cohen, Namir and Schlesinger, 1977, Bergman, 1982, Hanke and Prillwitz, 1994). Η Brennan και οι συνεργάτες της από το Πανεπιστήμιο Durham της Αγγλίας στην λεπτομερειακή φωνολογική ανάλυση της Βρετανικής Νοηματικής Γλώσσας (BSL) που έκαναν χρησιμοποίησαν το σύστημα κωδικοποίησης του Stokoe (SNS) με μερικές προσαρμογές (Brennan, Colville and Lawson, 1984). Το ίδιο αυτό σύστημα αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε και στο δικό μας εργαστήριο με μερικές προσαρμογές απαραίτητες για την καταγραφή της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας (ENΓ).

Το σύστημα αυτό παρέχει τη δυνατότητα μεταγραφής 36 διαφορετικών χειρομορφών (dez) που ομαδοποιούνται σε 19 βασικές κατηγορίες. Πολλές από αυτές τις χειρομορφές μοιάζουν με τα σχήματα γραμμάτων του Αμερικανικού Δακτυλικού Αλφάβητου (σχήμα 2), όπως για παράδειγμα οι χειρομορφές A, B R (σχήμα 1), ενώ άλλες απλώς ονομάζονται με το ίδιο όνομα όπως το γράμμα του Αλφάβητου, χωρίς όμως να μοιάζουν στο σχήμα του. Για παράδειγμα η χειρομορφή G δε μοιάζει με το σχήμα του γράμματος G του Δακτυλικού Αλφάβητου (βλέπε σχ. 1 και 2).

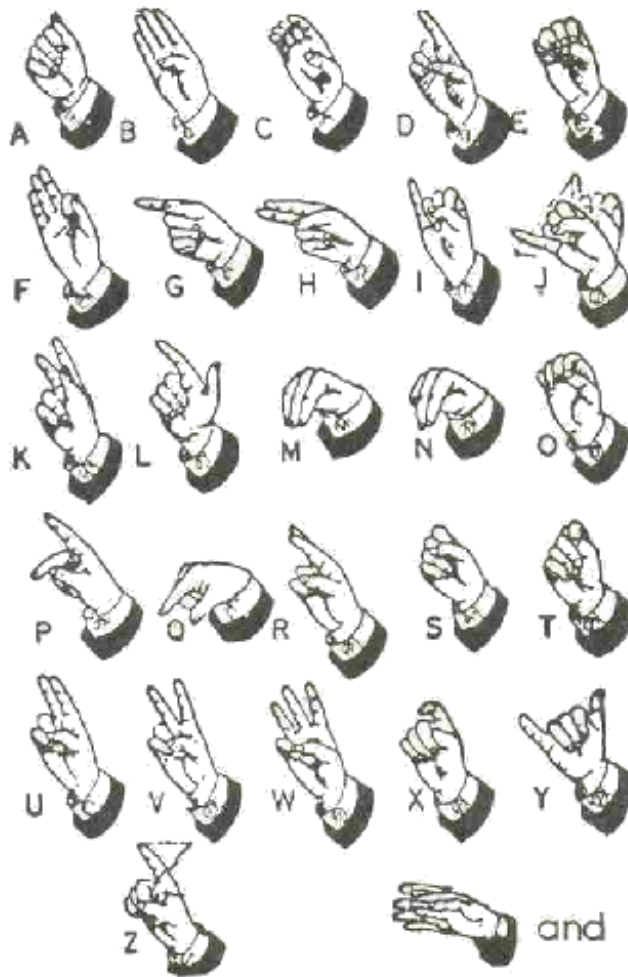
Οι θέσεις που γίνονται τα Νοήματα (tab) μπορούν να μεταγραφούν με 11 διαφορετικά σύμβολα (βλ. σχ.4). Γενικά οι θέσεις των Νοημάτων χωρίζονται σε δυο κατηγορίες: σε αυτές που είναι πάνω στο σώμα του Νοηματιστή και σε αυτές που βρίσκονται σε μια περιοχή μπροστά του η οποία ονομάζεται «ουδέτερη» περιοχή. Ο «χώρος της Νοηματικής» έχει περιγραφεί ακριβώς από διάφορους ερευνητές (Bellugi and Fischer, 1972, Lacy, 1974). Αυτός ο χώρος εκτείνεται κάθετα από την κορυφή του κεφαλιού έως λίγο πιο κάτω από τη μέση και οριζόντια από τη δεξιά πλευρά του Νοηματιστή έως την αριστερή του (σε μια γωνία 180°). Ο «χώρος της Νοηματικής» μπορεί να μεγαλώνει σε περιπτώσεις που κάποιος «μιλάει» μπροστά σε μια μεγάλο ακροατήριο (δυνατά) ή να μικραίνει όταν συνομιλεί με συγκεκριμένο σκοπό (σιγανά), για παράδειγμα να πει ένα μυστικό (Lacy, 1974).

Τέλος οι κινήσεις (sig) των Νοημάτων μεταγράφονται με 24 βασικά σύμβολα του SNS. Για παράδειγμα το σύμβολο e σημαίνει ότι η κίνηση του Νοήματος είναι κυκλική, το σύμβολο Λ σημαίνει ότι το νόημα έχει καθετή προς τα πάνω κίνηση, ενώ το σύμβολο V κάθετη προς τα κάτω, το σύμβολο M σημαίνει ότι η κίνηση γίνεται από πάνω προς τα κάτω και αντίθετα, το σύμβολο Z δείχνει κίνηση από τη μία πλευρά του Νοηματιστή στην άλλη, το σύμβολο > δείχνει κίνηση προς τα δεξιά, το < κίνηση προς τα αριστερά, το T κίνηση προς το Νοηματιστή, το ω στριφτή κίνηση. Ακριβής περιγραφή του SNS δίνεται από τον Stokoe και τους συνεργάτες του στο Dictionary of American Sign Language (Stokoe, Casterline and Croneberg, 1976).

Σχήμα 1: Χειρομορφές Α, Β, Ρ, και Γ

Σχήμα 2: Αμερικάνικο Δακτυλικό Αλφάβητο

Σχήμα 4: Tab Νοημάτων

- ⊖ Ουδέτερη Θέση
- Στο πρόσωπο ή στα στο κεφάλι
- ∩ Στο μέτωπο, φρύδια, πάνω πρόσωπο
- Στο μέσο του προσώπου
- ∪ Στο σαγόι, κάτω πρόσωπο
- 3 Στα μάγουλα, αυτιά, στο προφίλ
- π Στο λαιμό
- [] Στον κορμό απο τους ώμους ως τους γοφούς
- ∨ Στο πάνω μέρος του χεριού
- ✓ Στον αγκώνα
- α Στο πίσω μέρος του καρπού
- ⊖ Στο εμπρός μέρος του καρπού

Το λήμμα (gloss) του Νοήματος περιφραστικά ή μονολεκτικά, γράφεται πάντα με κεφαλαία γράμματα π.χ. ΓΑΤΑ, ΠΙΝΩ ΓΑΛΑ, κτλ, ενώ η μετάφραση ή η καλύτερη απόδοση του Νοήματος στην ομιλούμενη γλώσσα γράφεται με μικρά γράμματα, που μπαίνουν σε διπλά εισαγωγικά π.χ. «γάτα». Τα σύνθετα λήμματα συνδέονται με παύλες π.χ ΑΣΠΡΗ-ΓΑΤΑ, ΚΕΙΚ- ΜΕΣΑ-ΦΟΥΡΝΟΣ «το κέικ είναι μέσα στο φούρνο».

Γράμματα του δακτυλικού αλφαβήτου που χρησιμοποιούνται στη Νοηματική γράφονται με μικρά γράμματα και μπαίνουν σε μονά εισαγωγικά π.χ. 'α', 'λ', ενώ οι λέξεις – Νοήματα που σχηματίζονται με δακτυλικό αλφάβητο γράφονται με μικρά γράμματα που χωρίζονται μεταξύ τους με παύλες π.χ. Π-έ-τ-ρ-ο-ς «Πέτρος». Νοήματα που προέρχονται από δακτυλογραφή ονομάζονται «δανεικά Νοήματα από δακτυλογραφή» και γράφονται με κεφαλαία γράμματα (gloss) όπως τα Νοήματα, μόνο που μπαίνει το σύμβολο «#» μπροστά τους.

Η χρήση του SNS για την καταγραφή και μεταγραφή των Νοημάτων της ENΓ έχει το μειονέκτημα ότι πολλές από τις χειρομορφές (dez) είναι ίδιες με τα σχήματα των χεριών που χρησιμοποιούνται στο Αμερικανικό Δακτυλικό Αλφάβητο. Έτσι ενώ είναι εύκολο για κάποιον που γνωρίζει το αλφάβητο αυτό να απομνημονεύσει τα ονόματα και τα σύμβολα dez, για τους Έλληνες που χρησιμοποιούν το Ελληνικό Δακτυλικό Αλφάβητο (βλέπε σχήμα 3) ίσως να υπάρχουν κάποιες δυσκολίες. Παρ' όλα αυτά επειδή πολλά γράμματα του ελληνικού αλφάβητου μοιάζουν με αυτά του αμερικάνικου, δεν είναι τόσο μεγάλη η δυσκολία να μάθει κανείς τα σύμβολα dez του

SNS. Τα πλεονεκτήματα άλλωστε της χρήσης ενός έτοιμου συστήματος είναι περισσότερα από τα μειονεκτήματα με την προϋπόθεση βέβαια να γίνονται οι κατάλληλες προσαρμογές ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες καταγραφής και ανάλυσης της συγκεκριμένης γλώσσας. Η χρήση ενός συστήματος που χρησιμοποιείται και σε άλλες χώρες επιτρέπει την εύκολη σύγκριση μεταξύ διαφορετικών Νοηματικών Γλωσσών, έτσι οι ερευνητές έχουν άμεση πρόσβαση στη γνώση της δομής των Νοημάτων των γλωσσών αυτών.

Τελικά για όλους τους παραπάνω λόγους αποφασίσαμε να υιοθετήσουμε το SNS με τις προσθήκες που έχουν κάνει οι ερευνητές του Πανεπιστημίου Durham για τη μεταγραφή της BSL. Αυτές οι προσθήκες διευκολύνουν την καταγραφή φωνητικών στοιχείων που έχουν σχέση με τον προσανατολισμό της παλάμης και των δακτύλων (orientation ή ori) όταν σχηματίζονται τα Νοήματα. Δηλαδή η παλάμη ή τα δάκτυλα μπορεί να είναι στραμμένα προς τα πάνω |α|, προς τα κάτω |'Ο| προς τον Νοηματιστή |T|, μακριά από το Νοηματιστή | \perp |, προς τα δεξιά | > | ή προς τα αριστερά | < |.

Ο βασικός τύπος που χρησιμοποίησε ο Stokoe για την μεταγραφή των Νοημάτων ήταν T D o o^s, δηλαδή Tab, Dez, sig. Η Brennan και οι συνεργάτες της επέκτειναν τον βασικό τύπο του Stokoe για να συμπεριληφθεί και ο προσανατολισμός της παλάμης και των δακτύλων και με τον τρόπο αυτό η μεταγραφή των Νοημάτων ακολουθεί τον τύπο T D o o^s, που σημαίνει Tab Dez ori ori^{sig}. Τον τύπο αυτό ακολουθούμε και εμείς στη μεταγραφή της ENΓ. Δηλαδή καταγράφουμε πρώτα τη θέση (tab) του Νοήματος, στη συνέχεια τη χειρομορφή του (dez), τον προσανατολισμό της παλάμης (ori), των δακτύλων (ori) και τέλος την κίνησή του (sig). Με τον τρόπο αυτό έχουμε καταγράψει ομάδες Νοημάτων της ENΓ που ανήκουν σε 17 διαφορετικές χειρομορφές (dez) τις οποίες έχουμε εντοπίσει στην ENΓ. Παράλληλα το σύστημα κωδικοποίησης των Νοημάτων της ENΓ συνεχώς δοκιμάζεται με την συνεχή καταγραφή αυτή και σημειώνονται όλες οι απαραίτητες προσαρμογές για την ENΓ. Η τελική μορφή του συστήματός μας θα δημοσιευθεί σε επόμενη εργασία μας. Σε επόμενη εργασία μας επίσης, θα ασχοληθούμε με την ανάπτυξη ή προσαρμογή συστήματος κωδικοποίησης των μη χειρονομικών στοιχείων της ENΓ, που είναι απαραίτητο για τη μελέτη των γλωσσολογικών αυτών στοιχείων.

Αποτελέσματα. Χειρομορφές (Dez) της ΕΝΓ – Πρώτη Παρουσίαση

Σημαντικές γλωσσολογικά χειρομορφές της ΕΝΓ είναι αυτές που δημιουργούν αλλαγές στη σημασία των Νοημάτων. Έτσι μια μικρή διαφοροποίηση στο σχήμα του χεριού μπορεί να είναι σημαντική και επομένως φωνημική ενώ μια μεγαλύτερη να μην είναι και να αποτελεί μια απλή φωνητική διαφοροποίηση (όπως είναι μια σειρά από αλλόφωνες χειρομορφές).

Από μια πρώτη μεταγραφή των χειρομορφών της ΕΝΓ διακρίναμε 17 διαφορετικές χειρομορφές (σχ.5). Η καταγραφή, η μεταγραφή και η ανάλυση όλων των dez δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα ώστε να γίνει εδώ μια πιο λεπτομερειακή παρουσίαση όλων των χειρομορφών της ΕΝΓ. Από τις 17 χειρομορφές που παρουσιάζονται οι περισσότερες φαίνεται να είναι οι πιο συνηθισμένες στην ΕΝΓ. Αντλήθηκαν από την παρακολούθηση των βιντεοσκοπημένων δειγμάτων μας και μετά από εντατικές συνεντεύξεις και συζητήσεις με την ομάδα των «πληροφοριοδοτών» μας. Αυτές οι χειρομορφές ανήκουν στις παρακάτω τέσσερις ομάδες:

1^η Ομάδα – Δάκτυλα Κλειστά

2^η Ομάδα – Δάκτυλα Ενωμένα

3^η Ομάδα – Δάκτυλα Ανοικτά

4^η Ομάδα – Δάκτυλα Ανοικτά από Παλάμη Κλειστή.

1^η Ομάδα. Χειρομορφές με κλειστά δάκτυλα. Στην ομάδα μεταγράψαμε τρεις χειρομορφές. (βλέπε σχήμα 5.) Τη χειρομορφή A που σχηματίζεται με κλειστή παλάμη και δάκτυλα ενώ ο αντίχειρας είναι κλειστός δίπλα στα άλλα δάκτυλα όπως στο Νόημα ΣΤΕΝΟΧΩΡΙΑ ($\left[\begin{array}{c} \text{A} \\ \text{T} < \text{e} \end{array} \right]$). Τη χειρομορφή \tilde{A} που μοιάζει με τη χειρομορφή A μόνο που ο αντίχειρας εδώ είναι τεντωμένος. Η διαφοροποίηση αυτή είναι γλωσσολογικά σημαντική γιατί διαφοροποιεί την έννοια του Νοήματος. Παράδειγμα αυτής της χειρομορφής έχουμε στο Νόημα ΜΟΝΟΣ ($\left[\begin{array}{c} \text{A} \\ \text{T} < \text{>} \end{array} \right]$), ΜΟΝΟΣ ΜΟΥ ($\left[\begin{array}{c} \text{A} \\ \text{T} < \perp \text{T} \end{array} \right]$). Τη χειρομορφή \tilde{A} όπου ο δείκτης προεξέχει από τα άλλα κλειστά δάκτυλα και έχει μια κάμψη και στις δυο αρθρώσεις του. Τη χειρομορφή αυτή τη συναντάμε για παράδειγμα στο Νόημα ΦΟΒΑΜΑΙ ($\left[\begin{array}{c} \text{A} \\ \text{T} < \text{A} \end{array} \right]$) που έχει την έννοια του <<επιφυλάσσομαι>>.

2^η Ομάδα. Χειρομορφές με τα δάκτυλα ενωμένα. Δυο χειρομορφές αυτής της ομάδας που μεταγράψαμε είναι οι παρακάτω: Η χειρομορφή B. Σχηματίζεται με ανοικτή παλάμη και δάκτυλα ενωμένα, όπως στο Νόημα ΦΟΥΡΝΟΣ ($\left[\begin{array}{c} \text{B} \\ \text{T} < \perp \perp \end{array} \right]$). Η χειρομορφή \tilde{B} . Εδώ ο αντίχειρας εκτείνεται μακριά από τα άλλα δάκτυλα που είναι ενωμένα, όπως στο Νόημα ΘΕΛΩ ($\left[\begin{array}{c} \text{B} \\ \text{T} < \text{V} \end{array} \right]$).

3^η Ομάδα. Χειρομορφές με ανοικτά δάκτυλα. Σε αυτή την ομάδα βρήκαμε τη χειρομορφή F (σχήμα 5.) Αυτή σχηματίζεται με τα δάκτυλα και την παλάμη ανοικτά ενώ ο δείκτης και ο αντίχειρας ενώνονται σε κύκλο. Το Νόημα ΕΞΗΓΩ ($\left[\begin{array}{c} \text{F} \\ \text{T} < \text{e} \end{array} \right]$) έχει τη χειρομορφή αυτή.

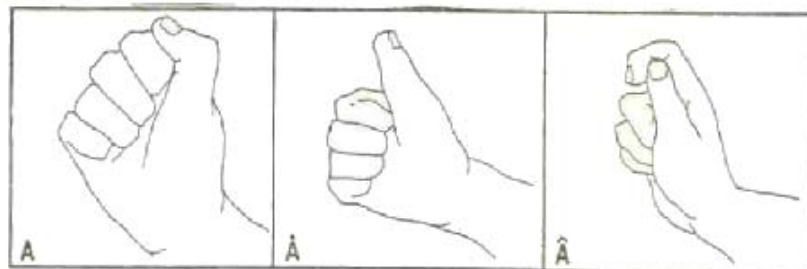
4^η Ομάδα. Χειρομορφές με δάκτυλα εκτεινόμενα από κλειστή παλάμη. Στην ομάδα αυτή βρήκαμε τις περισσότερες χειρομορφές (Σχήμα 5.). Οι χειρομορφές \tilde{H} , \tilde{V} και \tilde{V} ανήκουν στις χειρομορφές με κλειστή παλάμη όπου ο δείκτης και το μεσαίο δάκτυλο εκτείνονται. Στη χειρομορφή H ο δείκτης και το μεσαίο δάκτυλο εκτείνονται ενωμένα, όπως στο Νόημα ΔΙΚΑΙΩΜΑ ($\left[\begin{array}{c} \text{H} \\ \text{T} < \perp \end{array} \right]$). Στη χειρομορφή V τα ίδια δάκτυλα εκτείνονται αλλά είναι ανοικτά, όπως στο Νόημα ΒΛΕΠΩ ($\left[\begin{array}{c} \text{V} \\ \text{T} < \text{A} \perp \end{array} \right]$), ενώ στη χειρομορφή \tilde{V} τα δάκτυλα που εκτείνονται έχουν κάμψη στις δυο αρθρώσεις τους, όπως στο Νόημα ΜΠΥΡΑ ($\left[\begin{array}{c} \text{V} \\ \text{T} < \perp \text{V} \end{array} \right]$).

Στην ίδια κατηγορία χειρομορφών με τις προηγούμενες ανήκουν και οι χειρομορφές G αλλά σε αυτές τα δάκτυλα που εκτείνονται από την κλειστή παλάμη είναι ο δείκτης και ο αντίχειρας ή και τα δυο μαζί. Η χειρομορφή G έχει κλειστή παλάμη και τεντωμένο δείκτη, όπως στο Νόημα ΕΣΥ ($\left[\begin{array}{c} \text{G} \\ \text{T} < \perp \perp \end{array} \right]$). Η χειρομορφή \tilde{G} έχει το δείκτη με κάμψη στις δυο αρθρώσεις του ενώ ο αντίχειρας εκτείνεται, παράδειγμα το Νόημα ΚΑΤΑΣΚΟΠΟΣ – ΚΑΤΑΣΚΟΠΕΙΑ ($\left[\begin{array}{c} \text{G} \\ \text{T} < \text{e} \end{array} \right]$). Στη χειρομορφή \tilde{G} τα δυο δάκτυλα που εκτείνονται (δείκτης, αντίχειρας) ενώνονται, παράδειγμα το Νόημα ΓΡΑΦΩ ($\left[\begin{array}{c} \text{G} \\ \text{T} < \text{V} \perp \text{>} \end{array} \right]$). Στη χειρομορφή \tilde{G} τα ίδια αυτά δάκτυλα εκτείνονται παράλληλα, όπως στο Νόημα ΜΕΛΟΜΑΚΑΡΟΝΟ ($\left[\begin{array}{c} \text{G} \\ \text{T} < \text{T} \perp \end{array} \right]$) και στη χειρομορφή \tilde{G} τα παράλληλα δάκτυλα έχουν κάμψη όπως στο Νόημα ΦΩΝΑΖΩ ($\left[\begin{array}{c} \text{G} \\ \text{T} < \perp \end{array} \right]$).

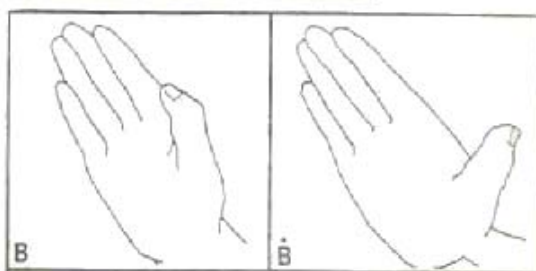
Η χειρομορφή I έχει το μικρό δάκτυλο τεντωμένο και τα υπόλοιπα κλειστά στην παλάμη, ενώ ο δείκτης είναι κλειστός και συνήθως καλύπτει τα υπόλοιπα δάκτυλα. Παράδειγμα αυτής της χειρομορφής είναι το Νόημα ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ($\left[\right] I > \Lambda^T$) με την έννοια της <<εσωτερικής>> ταυτότητας του ανθρώπου. Η χειρομορφή Y, όπως στο Νόημα ΑΕΡΟΠΛΑΝΟ ($\Theta Y \nu < <$), έχει κλειστά τα τρία μεσαία δάκτυλα και εκτεταμένο αντίχειρα και μικρό δάκτυλο. Η χειρομορφή Ψ έχει εκτεταμένα και τεντωμένα το μικρό δάκτυλο και το δείκτη, ενώ τα υπόλοιπα δάκτυλα είναι κλειστά και ο αντίχειρας τα καλύπτει. Αυτή η χειρομορφή είναι σπάνια στην ΕΝΓ. Παράδειγμα της φαίνεται στο Νόημα ΔΙΑΒΟΛΟΣ ($\bar{\nu} \Psi \perp \Lambda^A$).

Σχήμα 5: Χειρομορφές της ΕΝΓ

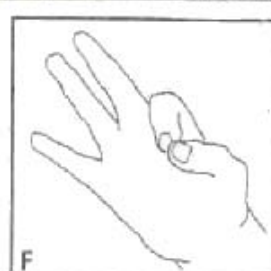
1η Ομάδα - Δάκτυλα Κλειστά

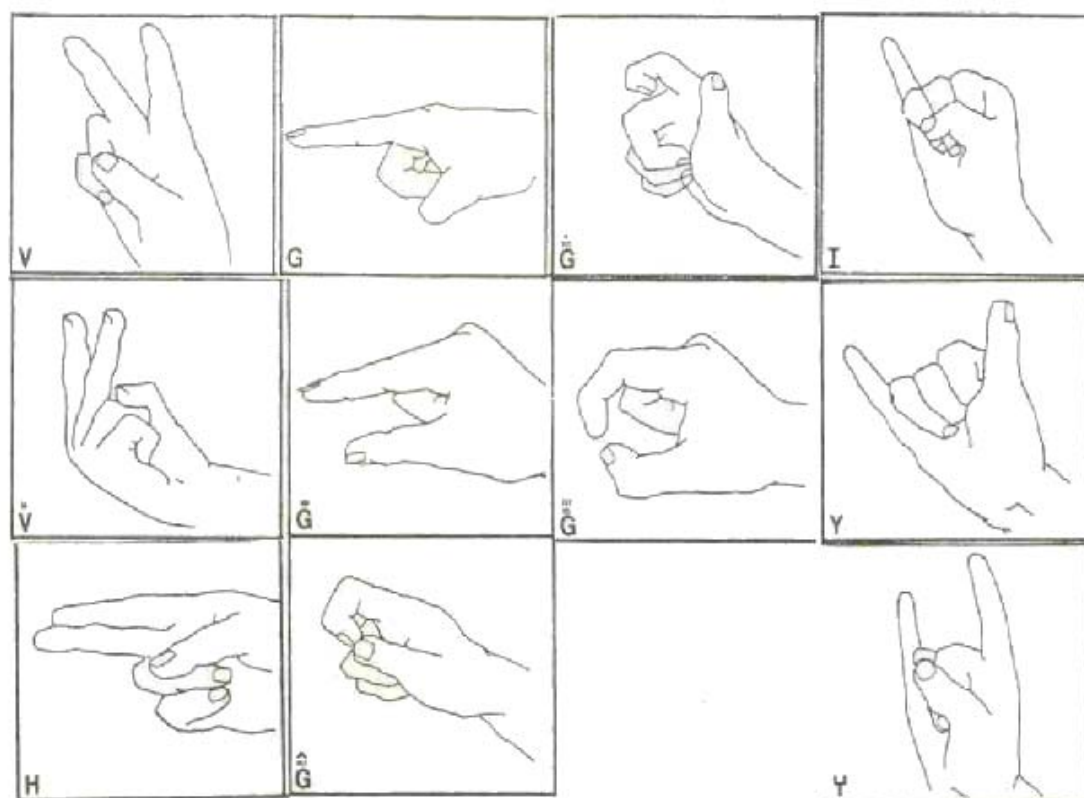
2η Ομάδα - Δάκτυλα Ενωμένα

3η Ομάδα - Δάκτυλα Ανοικτά

4η Ομάδα - Δάκτυλα Ανοικτά από Παλάμη Κλειστή

Συμπεράσματα

Σκοπός του ερευνητικού προγράμματός μας ήταν η προετοιμασία και η έναρξη της έρευνας στην ΕΝΓ. Η έρευνα αυτή αποφασίσαμε να επικεντρωθεί σε πρώτη φάση στην περιγραφή και ανάλυση του φωνολογικού μέρους της ΕΝΓ και να καταγραφούν τα δομικά της στοιχεία. Με το σύστημα κωδικοποίησης που υιοθετήσαμε και προσαρμόσαμε στις ανάγκες μας μπορέσαμε να καταγράψουμε Νοήματα της ΕΝΓ και να μεταγράψουμε έως τώρα 17 χειρομορφές. Η μεταγραφή και ανάλυση στον τομέα αυτό συνεχίζεται και πιστεύουμε ότι θα ολοκληρωθεί σύντομα. Από την έως τώρα εμπειρία μας έχουμε να σημειώσουμε τα παρακάτω:

1. Η έρευνα της Νοηματικής Γλώσσας σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου δεν υπάρχει προηγούμενη εμπειρία στον τομέα αυτό, είναι μια πολύ δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία. Χρειάζεται υπομονή και πολύ καλή προετοιμασία και υλική υποδομή και συνεχή επιστημονική επιμόρφωση και ενημέρωση. Χρειάζεται απαραίτητα οικονομική στήριξη για να υλοποιηθεί.
2. Η συνεργασία με Κέντρα Έρευνας Νοηματικών Γλωσσών του εξωτερικού είναι πολύτιμη και απαραίτητη ειδικά στα πρώτα στάδια της προετοιμασίας και της έναρξης της έρευνας.
3. Η επαφή και η συχνή συνεργασία της ερευνητικής ομάδας με την Κοινότητα των Κωφών είναι επίσης απαραίτητη. Η Νοηματική Γλώσσα, όπως όλες οι γλώσσες, είναι ζωντανή γλώσσα και χρησιμοποιείται στην Κοινότητα των Κωφών. Για να την μελετήσουμε θα πρέπει πρώτα απ' όλα να τη γνωρίσουμε πράγματα που σημαίνει να γνωρίσουμε τους ίδιους τους Κωφούς και την κουλτούρα τους, της οποίας η Νοηματική αποτελεί κύριο στοιχείο.
4. Η συμμετοχή Κωφών στην ερευνητική ομάδα αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας του προγράμματος έρευνας. Οι κωφοί ερευνητές θα πρέπει να συμμετάσχουν ισότιμα με όλους τους άλλους ακούοντες ερευνητές και σε όλες τις φάσεις της έρευνας (συλλογή δεδομένων, καταγραφή, ανάλυση) Είναι αυτοί που θα εξασφαλίσουν την πραγματική σύνδεση της ερευνητικής δουλειάς με την Κοινότητα των Κωφών, τη συλλογή αμιγών δειγμάτων Νοηματικής και τη σωστή καταγραφή και ανάλυση τους. Ο συνδυασμός Κωφών και ακούοντων ερευνητών θα εξασφαλίσει την αντικειμενική παρατήρηση, την καταγραφή και τη μεταγραφή των γλωσσολογικών στοιχείων της Νοηματικής με γνώμονα τις γενικότερες γλωσσολογικές γνώσεις. Φυσικά πριν αρχίσει οποιαδήποτε ενέργεια έρευνας, η επιμόρφωση της ερευνητικής ομάδας με εντατικά σεμινάρια, ανασκόπηση βιβλιογραφίας, ανεξάρτητες μελέτες κτλ. είναι επιβεβλημένη.

Η έναρξη της έρευνας της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας στο Πανεπιστήμιο Πατρών συμπίπτει με μια περίοδο αρκετά ενδιαφέρουσα και αισιόδοξη για την Κοινότητα των Κωφών. Γενικά σήμερα υπάρχει μια μεγαλύτερη κοινωνική ευαισθησία για τα θέματα των κωφών και τη Νοηματική Γλώσσα. Οι δάσκαλοι στα σχολεία κωφών παρ' όλο που δεν γνωρίζουν ακόμα στην πλειοψηφία τους την ΕΝΓ,

είναι πολύ πιο δεκτικοί και ελαστικοί στη χρήση της. Διερμηνείς Νοηματικής έχουν κάνει την παρουσία τους και τη Νοηματική Γλώσσα ορατή μέσα από την τηλεόραση και μέσα από διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις.

Πολλοί ακούοντες δείχνουν όλο και περισσότερο ενδιαφέρον για τη μάθηση της Νοηματικής. Τα τμήματα που διδάσκεται η γλώσσα αυτή είναι συνήθως πολυάριθμα και λειτουργούν σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας. Η συζήτηση που κάνουμε για τη Νοηματική με τον κόσμο δεν έχει πια αμυντικό χαρακτήρα. Έχει πιο πολύ το χαρακτήρα της πληροφόρησης σε πραγματικά ενδιαφερόμενους και λιγότερο προκατειλημμένους συζητητές. Ο ενθουσιασμός και το ενδιαφέρον της Κοινότητας των Κωφών για την έρευνα της ΕΝΓ είναι πολύ μεγάλο.

Παρ' όλα αυτά μέσα στο κλίμα της γενικής ευφορίας για τη Νοηματική νέοι κίνδυνοι φαίνεται να ξεπηδούν, που πηγάζουν από περιορισμένες γνώσεις και μερική μόνο κατανόηση των σκοπών και των μεθόδων της ερευνητικής δουλειάς. Νέοι μύθοι και υπεργενικεύσεις για την ΕΝΓ δημιουργούνται από διάφορα άτομα ακόμη και κωφούς, με καλή πρόθεση πολλές φορές, που όμως προκαλούν σύγχυση στον κόσμο και δυσχεραίνουν το ερευνητικό έργο. Για παράδειγμα πολλοί αμφισβητούν ακόμα και το όνομα της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας. Την ονομάζουν Νευματική ή Κινηματική, προσδίνοντας βαρύτητα σε στοιχεία που δεν τα έχουν ερευνήσει, δεν τα έχουν συζητήσει με την διεθνή επιστημονική κοινότητα του κλάδου, αλλά ούτε και με την κοινότητα των Κωφών, η οποία έχει ταλαιπωρηθεί αρκετά με τις υποθέσεις και τις θεωρίες μας για τους Κωφούς, την εκπαίδευσή τους και τη Νοηματική τους γλώσσα. Άλλοι βλέποντας τις διαλεκτικές διαφοροποιήσεις της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας, βιάζονται να συμπεράνουν ότι δεν είναι ενιαία.

Η σύγχυση όμως που δημιουργούν οι παραπάνω απόψεις φανερώνουν την ανάγκη να συνεχιστεί με εντατικότερους ρυθμούς η έρευνα της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας, ώστε να πάψει πλέον η γλώσσα αυτή να αποτελεί αντικείμενο υποκειμενικών εικασιών και συναισθηματικών απόψεων και να πάρει τη θέση που της αρμόζει μέσα στην επιστήμη της γλωσσολογίας και στη χώρα μας. Ο δρόμος έχει ήδη ανοίξει. Η έρευνα της ΕΝΓ έχει αρχίσει και τα στοιχεία που θα προκύψουν ελπίζουμε ότι θα μας βοηθήσουν να γνωρίσουμε καλύτερα τη γλώσσα των χεριών, της κίνησης στο χώρο και στο χρόνο, των εκφράσεων, του σώματος, την οπτική γλώσσα των Ελλήνων Κωφών, την Ελληνική Νοηματική Γλώσσα. Ίσως τότε μπορέσουμε να απαντήσουμε και σε μερικά ερωτήματα που έχουν σχέση με τους ίδιους τους Κωφούς, την κοινότητά τους και την εκπαίδευσή τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

: Ευχαριστούμε ιδιαίτερα την ερευνητική ομάδα (Κ. Αντζακά, Α. Δημοπούπου, Ρ. Ζήκα, Β. Κασιόφα, Θ. Σταρόγιαννη, Τ. Τσαούση) τους δασκάλους της ΕΝΓ, την Ομοσπονδία Κωφών Ελλάδας, τον κ. Ν. Σπανό και την κ. Β. Κάτου για τη συνεχή βοήθεια τους στην έρευνα της ΕΝΓ. Επίσης τους συνεργάτες μας στο Πανεπιστήμιο Γ. Αντζακά και Τ. Μπούσια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baker, C. (1980). "Sentences in American Sign Language". In Baker, C. and Battison, R. *Sign Language and the Deaf Community*. USA: National Association of the Deaf.

- Battison, R. (1974). *Phonological Deletion in American Sign Language*. Silver Spring, MA: Linstok Press.
- Bellugi, U. (1980). "How Signs Express Complex Meanings". In Baker, C. and Battison, R. *Sign Language and the Deaf Community*. USA: National Association of the Deaf.
- Bellugi, U., and Newkirk, D. (1981). Formal Devices for Creating New Signs in American Sign language. *Sign Language Studies*, 30, 1-35.
- Bellugi, U. (1988). "The Acquisition of a Spatial Language". In Kessel, F.(Ed.) *The development of Language and Language Researchers, Essays in Honor of Roger Brown*. Hillsdale, NJ: Erlbaum Press.
- Bellugi, U., and Klima, E. (1990). " Properties of Visual Spatial Languages". In Prillwitz, P. and Volhaber, T. (Eds.), *Sign Language Research and Application*. Proceedings of the International Congress. Hamburg: Signum Press.
- Bellugi, U. (1991). "The Link Between Hand and Brain: Implications from a Visual Language". In Martin, D. *Advances in Cognition, Education and Deafness*. Washington, DC: Gallaudet University Press.
- Brennan, M., Colville, M. and Lawson L. K. (1984). *Words in Hand*. Edinburgh BSL Research Project. Moray House College of Education.
- Bergman, B. (1979). *Signed Swedish*. Stockholm: National Swedish Board of Education.
- Bergman, B. (1982). *Studies in Swedish Sign Language*. Stockholm: University of Stockholm.
- Bergman, B. and Wallin, L. (1990). "Sign Language Research and the Deaf Community". In Prillwitz, P. and Volhaber, T. (Eds.), *Sign Language Research and Application*. Proceedings of the International Congress. Hamburg: Signum Press.
- Caselli, C. (1983). «Communication to Language: Deaf Children's and Hearing Children's Development Compared». *Sign Language Studies*, 39, 113-114.
- Cohen, E., Namir, L. and Schlesinger, I. M. (1977). *A New Dictionary of Sign Language*. The Hague: Mouton.
- Edmondson, W.H., and Karlsson, F. (Eds.) (1990). *SLR '87, Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research*.

Hamburg: Signum Press.

- Hanke, T. and Prillwitz, S. (1994). "Sync WRITER: Integrating Video into the Transcription and Analysis of Sign Language". In Bos, H. and Schermer, T. (Eds.), *Sign Language Research 1994*. Munich: Signum.
- Jackson, C. (1989). «Language Acquisition in Two Modes. The Role of Nonlinguistic Cues in Linguistic Mastery». *Sign Language Studies*, 62, 1-22.
- Kantor, R. (1980). The Acquisition of Classifiers in American Sign Language. *Sign Language Studies*, 28, 193-208.
- Kantor, R. (1982). «Communicative Interaction: Mother Modification and Child Acquisition of American Sign Language». *Sign Language Studies*, 36, 233-282.
- Klima, E.S. and Bellugi, U. (1979). *The Signs of Language*. Cambridge, MA: Harvard Press.
- Klima, E. S., Bellugi, U. and Poizner, H. (1988). " The Neorolinguistic Substrate for Sign Language". In Hyman, L.M., and Li, C.N.(Eds.), *Language, Speech and Mind*. Lonon: Routledge.
- Λαζανάς, Β. (1968). *Η Μιμική γλώσσα και οι Κωφάλαλοι*. Αθήνα
- Λαζανάς, Β. (1984). *Το Πρόβλημα των Κωφάλαλων*. Αθήνα
- Lawson, L. (1983). "Multi Channel Signs". In Kyle, J. and Woll, B.(Eds.), *Language in Sign*. London: Groom Helm.
- Liddel, S. (1980). *American Sign Syntax*. The Hague: Monton.
- Liddel, C. and Johnson, R.E. (1989). American Sign Language: The phonological base. *Sign Language Studies*, 64, 195-277.
- McIntire, M., (Ed.), (1994). *The Acquisition of American Sign Language by Deaf Children*. SLS Monographs. Linstok Press.
- Stokoe, W.C.(1960). *Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication System of the American Deaf*. O.P.8. Studies in Linguistics. Buffalo, New York.
- Stokoe, W.C., Casterline, D. and Croneberg, C. (1965). *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Washington, D.C. Gallaudet College Press.

Stokoe, W.C., Casterline, D. and Croneberg, C. (1976). *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Silver Spring, Md: Linstok Press.

Supalla, T. and Newport, E. (1978). «How many seats in a chair?» The derivation of nouns and verbs in American Sign Language. In Simple, P.(Ed.), *"Understanding Language Through Sign Language Research"*. New York : Academic Press.

Volterra, V. (1981). «Gestures, Signs and Words at Two Years.» *Sign Language Studies*, 33, 351-361.

Wilbur, R.B. (1987). *American Sign Language. Linguistic and Applied Dimensions*. Boston, MA: Little Brown and Company.